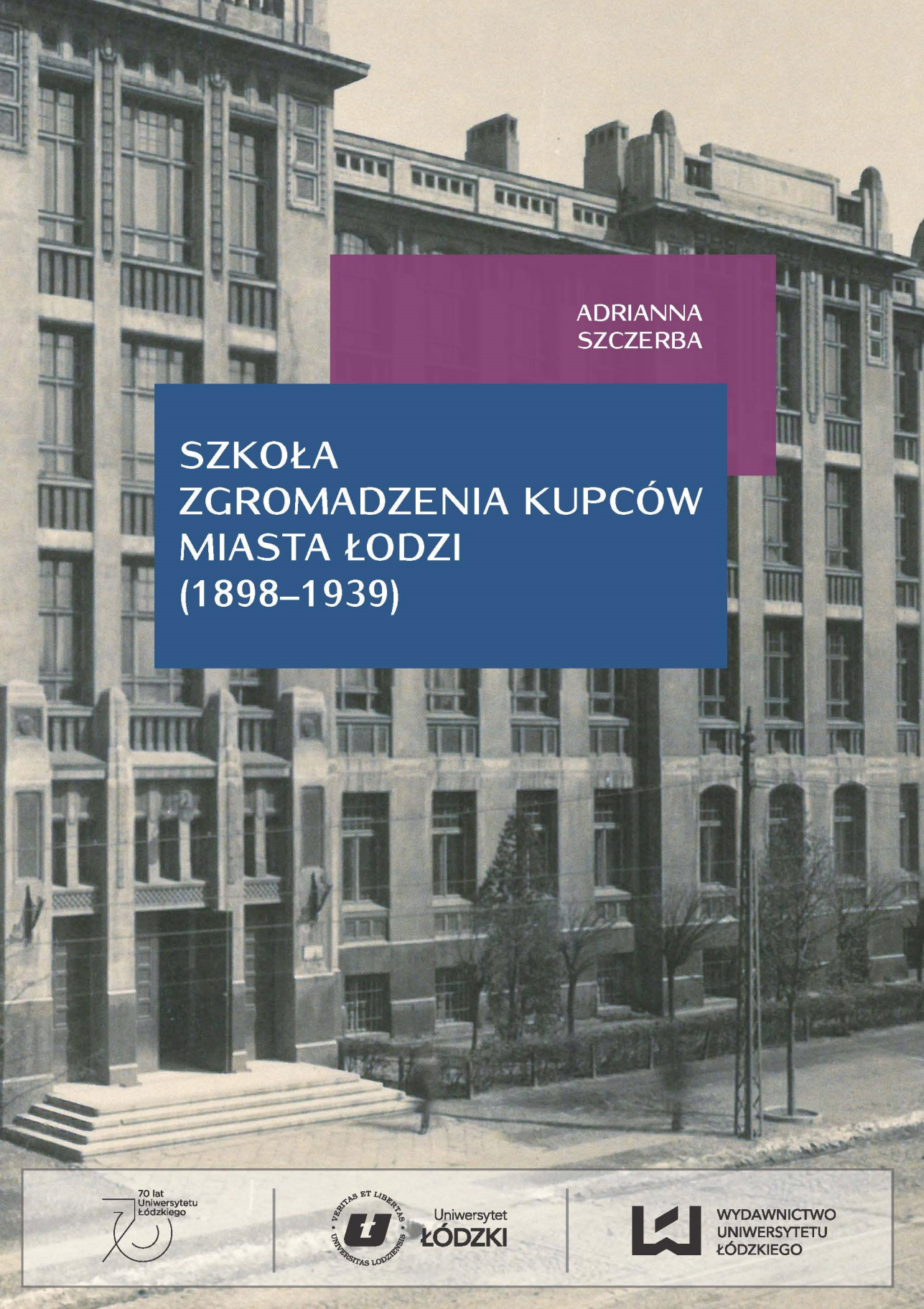

ADRIANNA
SZCZERBA

**SZKOŁA
ZGROMADZENIA KUPCÓW
MIASTA ŁODZI
(1898–1939)**

**SZKOŁA
ZGROMADZENIA KUPCÓW
MIASTA ŁODZI
(1898–1939)**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

ADRIANNA
SZCZERBA

**SZKOŁA
ZGROMADZENIA KUPCÓW
MIASTA ŁODZI
(1898–1939)**

Uniwersytet
ŁÓDZKI

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2015

Adrianna Szczerba – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii, Katedra Archeologii Historycznej i Bronioznawstwa
91-137 Łódź, ul. Uniwersytecka 3

RECENZENT

Maria Magdalena Blombergowa

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce pochodzi
z prywatnych zbiorów Macieja Jeziorowskiego

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07018.15.0.M

Ark. wyd. 14,0; ark. druk. 14,0

ISBN 978-83-7969-793-9
e-ISBN 978-83-7969-794-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rozdział 1	
Szkolnictwo w Łodzi na przełomie wieków i w okresie międzywojennym.....	9
1. Charakterystyka łódzkiej oświaty końca XIX i początku XX wieku.....	9
2. Szkolnictwo elementarne.....	12
3. Oświata niemiecka i żydowska w Łodzi.....	14
4. Szkolnictwo średnie ogólnokształcące	15
5. Szkolnictwo zawodowe	16
6. Obraz szkolnictwa łódzkiego po rewolucji 1905–1907 i strajkach szkolnych 1905 roku.....	23
7. Lata Wielkiej Wojny.....	28
8. W dwudziestoleciu międzywojennym.....	29
Rozdział 2	
Szkoła Handlowa Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi	37
1. Założenie szkoły	37
2. Siedziby szkoły.....	48
3. Walka o szkołę polską	59
4. Szkoła polska. Dyrekcja Józefa Jerzego Boguskiego (20 grudnia 1905–1 lipca 1907)	63
5. Dyrekcja Wacława Klossa (1 lipca 1907–1 sierpnia 1919)	65
6. W okresie I wojny światowej	76
7. W niepodległej Polsce	82
8. Dyrekcja Antoniego Idźkowskiego w latach 1920–1939	86
9. Gościnnie w szkole	93
10. Dalsze losy	94
Ryciny	95
Rozdział 3	
Finansowe podstawy działalności szkoły	119
Rozdział 4	
Uczniowie	127
Rozdział 5	
Nauczyciele	143
Rozdział 6	
Dom dla nauczycieli	153
1. Budowa kamienicy	153
2. Lokatorzy	158

Zakończenie	161
Bibliografia.....	163
Spis tabel	169
Spis rycin	171
Aneksy.....	173
1. Ustawa Łódzkiej Szkoły Handlowej z 1898 r.....	175
2. Tygodniowe rozkłady lekcji w Szkole Zgromadzenia Kupców m. Łodzi w wybranych latach szkolnych	189
3. Wspomnienia byłych uczniów Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi.....	199
4. Wykaz uczniów Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi, którzy polegli w latach 1914–1920 (z tablicy pamiątkowej)	223

Wprowadzenie

Tematem pracy są dzieje Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców miasta Łodzi (tak brzmiała jej pierwotna nazwa) w latach 1898–1939, czyli od jej założenia do zakończenia działalności. Cezury te w zasadzie zostały utrzymane. Wykroczenie poza wyznaczone ramy czasowe wiązało się z koniecznością przedstawienia sytuacji łódzkiego szkolnictwa przed powstaniem „handlówki” oraz udzieleniem odpowiedzi na pytanie o jej dalsze losy.

Struktura pracy opiera się na regule problemowo-chronologicznej. Składa się, oprócz wstępu i zakończenia, z sześciu rozdziałów. W pierwszym z nich przedstawiam „podłoże”, na jakim powstała i funkcjonowała szkoła, czyli sytuację łódzkiego szkolnictwa na przełomie XIX i XX w. oraz w okresie międzywojennym. Problematyka rozdziału drugiego, najbardziej obszernego w pracy, odnosi się do ogólnie pojętej historii szkoły, tj. organizowania procesu dydaktyczno-wychowawczego i tworzenia bazy materialnej. Kolejne trzy rozdziały poświęcone są finansowym podstawom działalności szkoły, nauczycielom i uczniom. Natomiast w ostatnim przedstawiam historię budowy domu dla nauczycieli Szkoły Zgromadzenia Kupców. Integralną częścią pracy są aneksy, w których zamieściłam materiały źródłowe do historii szkoły: pierwszy statut, tygodniowe rozkłady lekcji w wybranych latach oraz wspomnienia o „handlówce” spisane przez jej byłych uczniów ok. 1960 r. Zamieszczony na końcu rozdziału drugiego zbiór fotografii dokumentuje życie szkolne.

Problematyka zawarta w pracy odnosi się do dziejów Szkoły Handlowej Zgromadzenia Kupców m. Łodzi, a więc wydawało by się do historii jednej placówki oświatowej. Jednak zachodzi tu konieczność nakreślenia rzeczywistego obrazu. Z chwilą powstania była to istotnie jedna szkoła i mimo trzech reorganizacji oraz zmian nazwy i charakteru w ciągu kilkunastu następnych lat taki stan utrzymywał się. W 1933 r. w związku z reformą szkolnictwa dotychczasowy zakład został przekształcony w szkołę

powszechną III stopnia i szkołę średnią obejmującą gimnazjum (a nieco później również i dwa licea). Ze względu jednak na fakt, że szkoły były własnością Zgromadzenia Kupców niezależnie od zmian organizacyjnych i mieściły się we wspólnym budynku przy ul. Dzielnej (ob. Narutowicza), korzystały z tej samej bazy dydaktycznej oraz zatrudniały w zasadzie tych samych pedagogów – stosuję w pracy najczęściej nazwę „Szkoła Zgromadzenia Kupców”, która według mnie najbardziej odpowiada charakterowi placówki. Popularnie stosowanymi nazwami w okresie jej działania były również: „handlówka”, Szkoła Kupiectwa Łódzkiego i Łódzka Szkoła Handlowa.

8 Podstawą źródłową pracy stał się pokaźny zespół akt szkolnych (ponad 3 tys. jednostek) objętych nazwą – Prywatne Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców m. Łodzi w Łodzi (PGiLMZKmŁ), przechowywany w Archiwum Państwowym w Łodzi. Uzupełnieniem materiałów archiwalnych były informacje prasowe, zwłaszcza artykuły zamieszczane na łamach lokalnego dziennika „Rozwój” oraz niepublikowane opracowanie pt. *Materiały do księgi pamiątkowej Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi*, przygotowane prawdopodobnie przez ostatniego dyrektora „handlówki” Antoniego Idźkowskiego z okazji zjazdu absolwentów w latach 60. XX w. W tym miejscu należy wspomnieć, że pewne wątki z historii Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi były już tematem dwóch prac: magisterskiej z 1987 r. (jej autorka, K. Głaszcz, skupiła się na sprawach dydaktyczno-wychowawczych) oraz publikacji J. Strzałkowskiego z 2010 r. (stanowiącej leksykon uczniów i nauczycieli szkoły). W związku z tym moim celem było również uzupełnienie wiedzy na temat Szkoły Zgromadzenia Kupców m. Łodzi zagadnieniami dotąd nieporuszanymi lub tylko zasygnalizowanymi (np. historia budowy gmachu przy ul. Dzielnej czy losy szkoły w okresie I wojny światowej).

Praca ta nie mogłaby powstać bez pomocy wielu osób. Szczególne podziękowania składam: Komitetowi Honorowemu Obchodów 70-lecia Uniwersytetu Łódzkiego, Pani prof. A. Marciniak-Kajzer, Pani prof. M.M. Blombergowej, Panu M. Jeziorowskiemu, pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi, pracownikom Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, dr B. Szczepańskiej, A. Andrzejewskiemu, M. Grzyb, M. Garas, T. Golcowi, K. Badowskiej, A. Jeleń, J. Ochrytkow.

Szkolnictwo w Łodzi na przełomie wieków i w okresie międzywojennym

1. Charakterystyka łódzkiej oświaty końca XIX i początku XX wieku

Kariera Łodzi, niewielkiego miasteczka rolniczego skądinąd o średniowiecznej metryce, zaczęła się w 1820 r., kiedy została włączona do grupy osad przemysłowych z przeznaczeniem na ośrodek tkacki i sukieniczy. Szybkość zmian, które zaszły w ciągu kilkudziesięciu kolejnych lat podczas przeobrażania się Łodzi w największy w Królestwie Polskim ośrodek przemysłowy, „centrum włókiennictwa” i piąte pod względem wielkości miasto w Imperium Rosyjskim po Petersburgu, Moskwie, Warszawie i Odessie, przewyższała skalą porównywalne zjawiska w Europie i świecie okresu kapitalizmu oraz rewolucji przemysłowej. O specyfice Łodzi zdecydował również różny skład etniczny i wyznaniowy szybko napływającej ludności¹, która przynosiła ze sobą odmienne wzory kulturowe, podlegające rozmaitym przekształceniom w zależności od losów życiowych poszczególnych jednostek i grup, czyniąc z miasta „wielonarodowy tygiel” w samym centrum etnicznie polskiego obszaru. Przemowny wpływ na oblicze Łodzi miał zwłaszcza napływ osadników niemieckich, przemieszczanie się doń Żydów z wielu miast i wsi Królestwa Polskiego, a od lat 90. XIX w. znaczna imigracja Żydów z Rosji (tzw. litwaków), i wreszcie napływ polskiej ludności wiejskiej po reformie włościańskiej z 1864 r. Przeto Łódź stała się konglomeratem wymienionych nacji (w tym największym skupiskiem Niemców zamieszkałych w Królestwie

¹ W latach 1820–1914 liczba mieszkańców powiększyła się aż 623 razy, tj. z 767 do 477 862 osób. J.K. Janczak, *Ludność. I. Dynamika rozwoju*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I, *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa 1980, s. 196; idem, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Łódź 1982, s. 38–40, tab. 1.

Polskim i drugim po Warszawie centrum życia Żydów) oraz stosunkowo nielicznych Rosjan i przedstawicieli innych narodowości.

Odmienność grup etnicznych modyfikowały dodatkowo podziały klasowe, w obrębie których kształtowały się wzory kulturowe: burżuazji, skupiającej na przełomie XIX i XX w. 4–7% ogółu Łódzian, z dominacją Niemców i Żydów, najliczniejszej w Królestwie Polskim klasy robotniczej (65–70% ogółu Łódzian, z dominacją ludności polskiej), drobnomieszczaństwa (15–20%, z przewagą Żydów) oraz inteligencji (5–10% lub 2,3% według szacunków S. Pytłasa) zróżnicowanej narodowościami, podobnie jak cała łódzka społeczność, ale z mniej więcej równomiernym rozłożeniem proporcji między Polaków, Niemców i z pewną przewagą Żydów².

Geneza i rozwój Łodzi jako miasta przemysłowego, przemiany w strukturze społecznej, narodowościowej i wyznaniowej zachodzące w obrębie społeczności łódzkiej, obok polityki oświatowej caratu, której główne kierunki przedstawię później, przesądziły o charakterze szkolnictwa w mieście. Konsekwencją żywiołowego rozwoju demograficznego Łodzi były znaczne zapóźnienia na polu oświaty. Brak opieki państwowej i słabość ekonomiczna władz miejskich determinowały społeczeństwo łódzkie do przejścia inicjatywy. Jednak inteligencja, z natury swej powołana do organizowania życia kulturalnego i oświatowego, zaczęła być aktywna dopiero na przełomie XIX i XX w.³, podobnie jak burżuazja. Pionierzy kapitalizmu, osadnicy przybywający do Łodzi, początkowo nie przejawiali szczególnych potrzeb oświatowych i kulturalnych. Pochłonięci byli zdobywaniem majątku. Dopiero kolejne generacje burżuazji, a wśród nich tzw. łodzermenschowie⁴, zaczęli interesować się kulturą

² S. Pytłas, *Struktura społeczności łódzkiej w XIX i XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 19; idem, *Rola poszczególnych grup narodowościowych w rozwoju gospodarczym miasta*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytłas, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005, s. 79; W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] *ibidem*, s. 34.

³ A. Barszczewska, *Kultura i oświata. Rodowód oraz drogi kultury i oświaty w Łodzi*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 480–486; K. Woźniak, *Życie kulturalne i oświatowe w Łodzi w XIX–XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich...*, s. 71.

⁴ Swoista ponadnarodowa kategoria społeczności łódzkiej, która wykształciła się na przełomie XIX i XX w., odrzucająca świadomość przynależności do konkretnej nacji i traktująca Łódź jako swoją właściwą ojczyznę. P. Samuś, *Łódź – mała ojczyzna Polaków – Niemców – Żydów*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 121–127; zob. też. M. Łukowska, *Mit Lodzermenscha a rzeczywistość dawnej i współczesnej Łodzi*, [w:] *Materiały do etnografii miasta*, cz. III, red. A. Stwarz, Żyrardów 1994, s. 39–51; L. Skawińska, Z. Skibiński, *Rozmowy w „Tyglu”: Lodzermensch – historia i mit*, „Tygiel Kultury” 1998, nr 3–4, s. 33.

i nauką, problemami miasta, warunkami życia jego mieszkańców, kwestiami społecznymi, a dzięki wysokiemu statusowi materialnemu mogli podejmować wiele przedsięwzięć filantropijnych. Przejęli wówczas na siebie znaczną część wysiłków zmierzających do rozbudowy szkolnictwa w Łodzi: przede wszystkim szczebla średniego oraz na polu preferowanego przez nich kształcenia zawodowego, natomiast w mniejszym stopniu elementarnego, o które na przełomie wieków zaczęła zabiegać klasa robotnicza. Ta ostatnia wraz z rosnącą świadomością społeczną, polityczną i narodową doskonale rozumiała potrzebę kształcenia młodego pokolenia, a w swoich dążeniach kulturalno-oświatowych była wspierana przez inteligencję.

W 1897 r., czyli na rok przed powstaniem Szkoły Zgromadzenia Kupców, wśród ogółu mieszkańców Łodzi (314 tys.) w wieku 10 lat i więcej 50,5% potrafiło pisać i czytać. Kiedy jednak weźmiemy pod uwagę narodowość, wyznanie i płeć, otrzymamy nieco inny obraz tego problemu. Wśród ludności niemieckiej wskaźnik alfabetyzmu (czyli umiejętności czytania i pisania) wynosił 59%, natomiast wśród ludności polskiej i żydowskiej tylko nieco powyżej 47%. Gorsza pod tym względem była pozycja kobiet: czytać i pisać potrafiło 54% Niemek, ale tylko 35–36% Polek i Żydówek⁵. Przy czym analfabetyzm najbardziej rozpowszechniony był wśród robotników, rekrutujących się spośród ludności wiejskiej, w prze-
ważającej mierze niepiśmiennej.

W tym czasie, pomijając tajne nauczanie oraz chedery (żydowskie szkoły religijne), na polu kształcenia elementarnego w Łodzi działało 31 szkół miejskich oraz 25 prywatnych. Do grupy pierwszej należały: 24 zakłady elementarne (w tym 4 dla uczniów wyznania mojżeszowego: 2 męskie i 2 żeńskie)⁶, 6 rzemieślniczo-niedzielnich zakładanych przy szkołach początkowych⁷ i czteroklasowa przygotowawcza Szkoła Aleksandrowska (ul. Dzielna 43, ob. Narutowicza). Do grupy szkół prywatnych, poza 20 placówkami, w większości żeńskimi, wymienionymi w *Łodzianinie: kalendarzu adresowo-informacyjnym...*⁸, zaliczyłam jeszcze 5 szkół fabrycznych⁹. Na polu oświaty szczebla średniego działały trzy zakłady: Męskie Rosyjskie Gimnazjum Rządowe (ul. Mikołajewska 44, ob. Sienkiewicza), Żeńskie Rosyjskie Gimnazjum Rządowe (ul. Cegielniana 62, ob.

⁵ J.K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 49.

⁶ *Łodzianin: kalendarz informacyjno-adresowy na rok 1897*, Łódź: nakład C. Richtera 1897, s. 29–30.

⁷ E. Podgórska, *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne w Łodzi (1838–1914)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1962, t. V, s. 75–110.

⁸ *Łodzianin: kalendarz informacyjno-adresowy na rok 1897*, s. 31.

⁹ *W dali*, „Prawda” 1896, nr 33, s. 394.

Jaracza) i miejska Wyższa Szkoła Rzemieślnicza (ul. Nowy Rynek 14, ob. pl. Wolności – gmach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego). Obraz dopełniały trzy prywatne szkoły zawodowe: Talmud Tora¹⁰, Towarzystwa „Talmud-Tora”¹¹ oraz 3-letnia kupiecka Z. Gecena (1897), która powstała na podstawie tej samej ustawy co Szkoła Zgromadzenia Kupców.

2. Szkolnictwo elementarne

Liczba miejskich szkół elementarnych nie wystarczała, aby objąć edukacją nawet te dzieci, które same zgłaszały się do podjęcia nauki, a olbrzymim problemem stały się przepełnione klasy¹². W 1897 r. nie przyjęto do szkół miejskich 1088 dzieci, a w roku 1898 – 1073¹³. Największą trudnością w rozwoju tych placówek było zapewnienie im stabilności finansowej. Fundusz szkół, pochodzący ze składek mieszkańców (w niewielkim stopniu uzupełniały go zapomogi z kasy miejskiej czy dotacje ze skarbu państwa), zależał od sytuacji gospodarczej, przechodzącej przez okresy pomyślności i kryzysów, a dochody na ten cel w znacznej mierze ściągane były pod przymusem na drodze egzekucji administracyjnej.

Niekorzystny stan elementarnej oświaty miejskiej poprawiały nieco szkoły fabryczne, czyli jedno- lub dwuklasowe szkoły początkowe, zakładane na własny koszt przez największych łódzkich przemysłowców dla dzieci zatrudnianych przez nich robotników oraz dla małoletnich pracowników (w zamian fabrykanci mogli uzyskać zwolnienie od ogólnej składki

---

¹⁰ Bezpłatna szkoła elementarna z programem nauki zawodu założona w 1873 r. dla ubogich dzieci żydowskich z inicjatywy rabina E. Ch. Majzela. Mieściła się przy ul. Wolborskiej i Północnej. W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998, s. 154.

¹¹ Bezpłatna szkoła zawodowa z męskim i żeńskim oddziałem, założona w 1890 r. dla ubogich dzieci żydowskich. Początkowo mieściła się w budynku przy ul. Zachodniej 36. W 1901 r. przeniosła się do nowego gmachu przy ul. Średniej (ob. Pomorska, gmach Wydziału Nauk o Wychowaniu UŁ), ufundowanego przez B. i Z. Jarocińskich. W 1907 r. szkoła przeszła reorganizację, w wyniku której została podzielona na dwie placówki: ogólną z kursem 6-letnim i rzemieślniczą. W 1919 r. szkołę ogólną przekształcono w siedmioklasowy zakład z programem gimnazjum, a w roku szkolnym 1924/1925 – w „Gimnazjum Humanistyczne Sz wajcera”. I. Nowakowska, *Łódzkie szkoły publiczne i prywatne przełomu XIX i XX wieku – wybrane przykłady*, [w:] *Szkolnictwo niepubliczne w Polsce i w Europie w XX wieku*, red. T. Jałmużna, W. Leżańska, Łódź 2002, s. 230–231.

¹² Zob. E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966; eadem, *Szkolnictwo*, [w:] *Dzieje Łodzi...*, s. 508–525; R. Kucha, *Szkolnictwo elementarne w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982.

¹³ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne...*, s. 101–102.

na fundusz szkolny)¹⁴. Ich powstawanie należy przede wszystkim przypisać panującym wśród burżuazji modnym hasłom opieki społecznej, jak i próbom ściślejszego związania robotników z miejscem pracy. W pewnej mierze na wzrost liczby szkół fabrycznych w Łodzi wpłynęła również ustawa *O małoletnich pracujących w zakładach i rękodzielniach* z 1/12 czerwca 1882 r., uzupełniona rozporządzeniami. Znalazły się w niej zapisy regulujące czas pracy nieletnich oraz obligujące właścicieli fabryk oraz manufaktur do umożliwienia nauki dzieciom, które nie ukończyły szkoły jednoklasowej. Miały one uczęszczać do placówek otwieranych przy zakładach pracy lub do innych szkół elementarnych znajdujących się w pobliżu. Nie stwierdzono jednak w sposób obligatoryjny, że fabrykanci są zobowiązani do zakładania szkół fabrycznych. Stworzono jedynie podstawę prawną do ich otwierania. Większość przemysłowców łódzkich była niechętna ponoszeniu kosztów edukacji dzieci klasy robotniczej, w związku z tym akcja zakładania szkół fabrycznych nie była masowa. Ich listę w Łodzi otwiera dwuklasowa szkoła K. Scheiblera z 1876 r. Do 1912 r. powstały w sumie 23 szkoły fabryczne. Należy również zaznaczyć, że pewna część łódzkich przedsiębiorców opłacała naukę dzieci robotników uczęszczających do szkół miejskich¹⁵.

Poza fabrycznymi i miejskimi szkołami elementarnymi działały również szkoły prywatne¹⁶, głównie żeńskie (jedno-, dwu- i czteroklasowe), jednak ze względów finansowych i ich „kastowego” charakteru były one niedostępne dla dzieci klasy robotniczej.

Ta wraz z rosnącą świadomością społeczną, polityczną i narodową doskonale rozumiała potrzebę kształcenia młodego pokolenia. Lepiej sytuowane rodziny robotnicze chciały uczyć swoje dzieci w szkołach średnich. Było to jednak sprzeczne z rosyjską polityką oświatową w Królestwie Polskim, której główne cechy przedstawiam poniżej¹⁷. Po pierwsze, rząd carski nie chciał dopuścić do upowszechnienia oświaty, zwłaszcza tej ponadelementarnej, stanowiącej jeden z czynników postępu społecznego. Po drugie, dwa systemy oświaty – jeden dla biednych i drugi dla bogatych, oddzielne, nie spotykające się ze sobą – stanowiły w przebiegu XIX w. tendencję dominującą w szkolnictwie. Celem tej polityki było niedopuszczenie do kształcenia na poziomie średnim i wyższym niższych klas społecznych. Po trzecie,

¹⁴ Zob. J. Wasiak, *Pierwsze szkoły fabryczne w Łodzi*, „Przegląd Włókienniczy” 1962, t. XVI, nr 3, s. 179–182; K. Badziak, *Szkolnictwo fabryczne w Łodzi w latach 1905–1919*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1978, ser. I, z. 40, s. 128–133.

¹⁵ K. Badziak, *op.cit.*, s. 131–132; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 193.

¹⁶ Zob. E. Staszyński, *Główne kierunki rozwoju szkoły prywatnej w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1963, t. VI, s. 124–161.

¹⁷ Zob. E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim. Od powstania styczniowego do I wojny światowej*, Warszawa 1968.

rusyfikacja nauczania, która osiągnęła swoje apogeum za rządów kuratora warszawskiego okręgu naukowego A.L. Apuchtina (1879–1897), policyjny nadzór nad uczniami zarówno w szkole, jak i poza nią oraz system edukacji mający na celu wychowanie ludzi posłusznych władzy i identyfikujących się z carską Rosją i jej kulturą. I wreszcie, po czwarte, uwsteczniony program nauczania. Te kierunki wywołały sprzeciw społeczeństwa Królestwa Polskiego, którego gwałtownym wyrazem stał się strajk szkolny 1905 r., wsparty przez rewolucję 1905–1907. Zasięg i siła tych wydarzeń zmusiły władze carskie do ustępstw i rozbudziły inicjatywę społeczeństwa na polu kształcenia dzieci i młodzieży, co doprowadziło do powstania licznych towarzystw oświatowych oraz nowych szkół. O sytuacji w szkolnictwie w Łodzi po 1905 r. będzie jeszcze mowa w dalszej części rozdziału.

3. Oświata niemiecka i żydowska w Łodzi

14 Zanim przejdę do omówienia szkolnictwa średniego i zawodowego w Łodzi, kilka słów na temat niemieckiej i żydowskiej oświaty. Jeszcze bowiem w 1865 r. najwięcej w mieście było Niemców – 44,5%. Polacy stanowili 34,4%, a Żydzi – 21,1% ogółu mieszkańców. Sytuacja ta uległa zmianie u progu XX w. W 1897 r. dominującą pozycję pod względem narodowościowym zajmowała ludność polska (46,4%). Zwiększył się też udział ludności żydowskiej (29,4%), zaś zmalał niemieckiej do 21,4%. Rosjan było 2,3%, innych nacji – 0,4%. Podobnie kształtowały się proporcje między grupami narodowości w 1914 r. Ludność polska skupiała prawie 51% ogółu mieszkańców miasta. Żydzi zajmowali drugą pozycję – 32%, a udział Niemców i Rosjan spadł odpowiednio do 15% i 1,4%¹⁸.

Pierwsza ewangelicka szkoła podstawowa dla dzieci niemieckich powstała w 1823 r., trzy lata po przybyciu pierwszych osadników do Łodzi. W 1845 r. została otwarta pierwsza szkoła średnia – Szkoła Realna Niemiecko-Rosyjska, przekształcona w 1866 r. w Gimnazjum Realne z językiem niemieckim, które działało do 1869 r. Rozwój szkół miejskich i prywatnych z niemieckim językiem wykładowym został zatrzymany przez rusyfikację. Dopiero od 1907 r. ponownie zaistniały warunki do ich zakładania¹⁹.

¹⁸ J.K. Janczak, *Ludność Łodzi...*, s. 130, tab. 24; s. 133, tab. 25; W. Puś, *Zmiany liczebności...*, s. 27–28.

¹⁹ Zob. A. Kozłowski, *Niemieckie szkolnictwo w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Niemcy w Łodzi do 1939 roku*, red. M. Wilk, Łódź 1996, s. 21–27; H. Krajewska, *Szkoły i nauka religii – udział łódzkich protestantów w procesie kształcenia młodzieży 1820–1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2000, t. 40, s. 59–86.